

ԼԻԼՅԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ

հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա
դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի հայցորդ

ՀՏՂ 821.19.0

**ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻ ԵՎ ԳԱՐԵԳԻՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Բանալի բառեր. Ն. Մառ, Գ. Հովսեփյան, նամակներ, հայագիտություն, օգնություն, համալսարան, պեղումներ, հնագիտական:

Ключевые слова: Н. Марр, Г. Овсепян, письма, арменоведение, помощь, университет, раскопки, археология

Key words: N. Marr, G. Hovsepian, letters, Armenian studies, help, university, excavations, archeology

Նշանավոր հայագետ Նիկողայոս Մառը մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել իր ժամանակի հայտնի հայ պատմաբանների, գրողների, գրականագետների ու ճարտարապետների հետ: Այդ հարաբերություններն ամենից առաջ արտահայտվել են նամակագրությամբ:

Մառն իր նամակները գրում էր աշխարհաբար, թեև գրաբարին տիրապետում էր ավելի կատարյալ: Նրա աշխարհաբար լեզուն ունի որոշ առանձնահատկություններ: Շատ դեպքերում հայերեն «ը» որոշիչ հոդի փոխարեն «դ» է գրում: Նամակներում շատ են հապավված բառերն ու բաց թողնված տառերը:

Մառի նամակներին բնորոշ է որոշակի համակարգվածություն: Նամակներից էլ կարելի է հասկանալ, թե որքան կարգապահ ու կանոնավոր է եղել մեծ գիտնականն իր աշխատանքում: Նա իր խոսքը սկսում և ավարտում էր ողջույններով: Գրեթե միշտ բարևներ էր ուղարկում կնոջ կողմից ևս: Եթե շատ ասելիք ուներ, ապա նախընտրում էր խոսքը շարադրել կետառկետ, միշտ ներողություն էր խնդրում անհանգստացնելու կամ միևնույն բանի մասին երկու անգամ գրելու համար:» Ներողություն, եթե քավ լիցի դուք հիվանդ եք, և ես ձեզ գլխացավ եմ պատճառում իմ նամակներով»:¹

¹ Ադամյան Ա., Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառի անտիպ նամակները, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, №1, Երևան, 1964, էջ 68:

Մառի նամակներն ունեն գրական ու գիտական մեծ արժեք: Նամակներից բավականին շատ բան ենք իմանում Մառի գործունեության, պեղումների, կատարվող ու կատարվելիք աշխատանքների մասին: Փորձենք այս ամենը ցույց տալ Մառի ու Գարեգին Հովսեփյանի նամակագրությունն ուսումնասիրելով:

1909-1910 թվականներին Գարեգին Հովսեփյանը մասնակցել է Մառի անցկացրած Գառնիի պեղումներին: Քասախ գետի ակունքների մոտ նա հայտնաբերում է Տրդատ Ա թագավորի հունարեն արձանագրությունը, որն էլ դառնում է դարասկզբի հնագիտական նշանավոր գտածոներից մեկը: Այսպես Գարեգին Հովսեփյանի նման պայծառ մտքի տեր գիտնականն իր ողջ կյանքն է նվիրում հայ հին եկեղեցական արվեստին, հայրենիքին, մանրանկարչությանը. «Մեր դարու հայոց պատմութեան էջերուն վրայ, իր անունը ոսկի տառերով քանդակուած պիտի մնայ իբրեւ ախոյեան իրաւ հայրենասիրութեան եւ հայ եկեղեցական միասնութեան»:²

Ն. Մառն ու Գարեգին Հովսեփյանը հայագիտական հարցերի շուրջ մի քանի տասնամյակ նամակագրական կապեր են պահել: Այդ նամակներից շատերը տպագրել է Ավետիք Ադամյանը: Վերջինիս շնորհիվ տպագրվեցին նաև Հովհաննես Մասեյանի, Քերովբե Պատկանյանի, Արշակ Չոպանյանի, Նիկողայոս Ադոնցի և այլոց անտիպ նամակները:

1908 թվականի ամռանը Մառը Երեւոյաց գյուղից նամակ է գրում Գ. Հովսեփյանին, ուր տեղեկացնում է, թե երկրորդ օրն է, ինչ պեղումներ է անում այնտեղ և դեռ մի շաբաթ էլ մնալու է, չնայած կարծում է, որ մի ամիսն էլ բավարար լինել չի կարող: Նա ավստոսանքով նշում է, որ այնտեղ ժամանակից և թշնամիներից բացի տաճարի քայքայվելուն շատ են նպաստել գյուղացիները (քրդերը), որոնց ողորմելի խրճիթներում հոյակապ շինությունները հասարակ քարերի դեր են կատարում: Նա մտավախություն ուներ, որ այդ խրճիթների մեջ կարող են թաքնված լինել ճարտարապետական գոհարներ կամ արձանագրություններ: Այստեղ Մառի հնագիտական արշավախումբը շատ էր չարչարվում, քնելու տեղ չկար, գիշերներն էլ սաստիկ ցուրտ էր: Դա խմբին շատ էր խանգարում:

1909 թվականի փետրվարին Մառը դարձյալ գրում է Գ. Հովսեփյանին: Այս անգամ նա տեղեկացնում է, որ որոշ գումար է հատկացվել Վաղարշապատի և նրա շրջակայքի պեղման համար: Նախկինում Մառը ծանրաբեռնված լինելով Անիի պեղումներով՝ մերժել է հանձն անել այդ

² Վազգեն Ա, Հրատարակություն Ամենրիկայի հայոց առաջնորդարանի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երանաշնորհ կաթողիկոսին մահուան տասներորդ տարեդարձին առթիւ, Նիւ Եորք, 1962, էջ 4:

աշխատանքը, բայց հասկանալով, որ նման պեղումները հայագիտության համար մեծ կարևորություն ունեն, որոշում է ընդունել առաջարկը: Մառը խնդրում է, որ Գարգին Հովսեփյանն էլ միանա իրեն: Նրանց միանալու էր նաև Ն. Ադոնցը: Նույն նամակում Մառը հայտնում է, որ շուտով Գիտության ճեմարանում կկայանան ընտրություններ, որոնց արդունքում, ըստ ամենայնի, ինքը կզբաղեցնի Ռոզենի տեղը:

Հաջորդ նամակում Մառը կարծիք է հայտնում, թե իրենք պետք է խորհրդակցեն Բաշ-Ապարանի և Գառնիի հետազոտությունների առիթով, սակայն, որպեսզի այդ խորհրդակցությունները գործնական բնույթ կրեն, հարկավոր է ձեռքի տակ ունենալ ոչ միայն Հովսեփյանի զեկույցը Բաշ-Ապարանի հնությունների մասին, այլև լուսանկարներ և տեղեկություններ Գառնիի ներկա դրության մասին:

Մառը տեղեկացնում է նաև, որ Նիկոլայ Տիխոնովն այդ ընթացքում ազատ է լինելու, և ինքն ուզում է, որ նա ուղեկցի Հովսեփյանին Բաշ-Ապարան: Տիխոնովը պետք է նայեր հնությունները և լուսանկարեր կարևոր բեկորները: Մառը հոգալու էր Հովսեփյանի՝ Բաշ-Ապարան և Գառնի գնալու ծախսերը: Վերջում նա գրում է. «Իսկ ինչ ձեր առաջարկությամբ կամ նախաձեռնությամբ երկուսդ միասին և դուք առանձին կիրագործեք, հավատացած լինեք, որ իմ «հավանություն» և համաձայնությունն առաջուց ապահովված է, հիմիկվանց տրվում է»:³

Մառի հայագիտության զարգացմամբ մտահոգված լինելը, դրսևորվում է նաև որոշակի «միջնորդությունների» միջոցով: Նա «միջնորդում» է Պողոս Մակինցյանի համար, որ վերջինս կարողանա իր ուսումը շարունակել Պետրոգրադի համալսարանում: Նա կարծում էր, որ այս համալսարանն էլ ունի լավ հայագետների կարիք: Մակինցյանին հնարավորություն տալով՝ Մառը ցանկանում էր խթանել հայ հասարակության մեջ զարգացող գիտական պահանջները: Պ. Մակինցյանից բացի Մառն աջակցում է նաև իր աշակերտներից մեկին՝ Անատոլիյ Ալյավդինին: Վերջինս եկեղեցու պատմության մասնագետ էր, ասորագետ: Ալյավդինը նպատակ ուներ որոշ եկեղեցական-պատմական հարցերի վերաբերյալ նյութեր հավաքել Էջմիածնի վանքի գրադարանում: Մառը խնդրում է, որ Գ. Հովսեփյանն օգնի նրան:

Փաստորեն Մառից օգնություն է խնդրում նաև հայագետ Կարապետ Կոստանյանի կինը՝ Տիրուհի Կոստանյանը, որ օգնի իրեն Մոսկվայի

³ Ադամյան Ա., Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառի անտիպ նամակները, էջ 71:

գրադարանին վաճառել հանգուցյալ ամուսնու գրադարանում եղած ձեռագրերը, գրքերն ու արխիվային նյութերը:

Այսպիսով՝ Մառը պատրաստ էր իր բոլոր կապերն օգտագործել, լարել իր բոլոր ջանքերը, նվիրել իր ողջ ժամանակն ու գիտական հսկայական ունակությունները, եթե գործը վերաբերում էր հայագիտությանն ու դրա զարգացմանը:

Մառը Հովսեփյանից խնդրել էր, որ նա իրեն ուղարկի Քասաղի եկեղեցու նկարագրությունը: Գ. Հովսեփյանն ուղարկում է իր հետազոտությունների արդյունքները, սակայն նշում է, որ նկատել է որոշ անճշտություններ չափումների մեջ և զարնանը դարձյալ պետք է գնա Քասաղ՝ լուսանկարելու և ավելի մանրակրկիտ հետազոտելու համար: Շատ քարեր ու քանդակներ հնարավոր չի եղել հետազոտել ու չափագրել սառույցի հաստ շերտի պատճառով:

Գարեգին Հովսեփյանը իր նամակներից մեկում մտահոգություն է հայտնում, որ գաղթի պատճառով հայ ժողովրդի տարագն ու նիստուկացր, արվեստը, զարդն ու զարդարանքը, բարբառներն ու բանահյուսությունը վտանգի են ենթարկված: Նա մի փոքրիկ գումար էր ձեռք բերել և այդ գործով զբաղվելու համար ձեմարանի բանիմաց մի քանի ուսուցիչներից հանձնաժողով կազմել: Այդ հանձնաժողովը կարողացել էր պատկառելի մի ժողովածու կազմել: Հովսեփյանի խնդրանքն էր Մառին. «Որքան երախտապարտ կմնայինք, եթե Վանի սեպագրության շրջանի պատմության կամ քաղաքակրթության մասին մի բան գրեիք, եթե Ձեր ստորագրությունը, թեկուզ մի քանի երես հոդվածով զարդարեր մեր ժողովածուն»:⁴

1931 թվականին Մառը Լենինգրադից ռուսերենով գրում է Հովսեփյանին: Փաստորեն նա կորցրել էր այն նամակը, որին ժամանակին Հովսեփյանը կցել էր Արուճում պեղված բնեռագիր արձանագրության լուսանկարները, որոնցում խոսվում էր այն մասին, թե այդ արձանագրությունը դժվարությամբ փրկվել և էջմիածին էր տեղափոխվել: Մառը խնդրում էր, որ Հովսեփյանը դարձյալ գրի այդ արձանագրության մասին և տեղեկացնի՝ արդյոք որևէ մեկը գրել է դրա մասին, թե՛ ոչ: Սակայն պատասխան նամակից իմանում ենք, որ այն տեսորը, որտեղ արվել են արձանագրության մասին նշումներ, գտնվում է էջմիածնում: Այդ արձանագրության ուրիշ հրատարակության մասին Հովսեփյանը տեղյակ

⁴ Ադամյան Ա., Գարեգին Հովսեփյանի նամակները Ն. Մառին, Բանբեր Երևանի համալսարանի, հ. 1, 1969, Երևան, էջ 171:

չէր: Միայն գիտեր, որ Լեոն, Մառից օգտվելով, այդ մասին գրել է իր «Հայոց պատմության» առաջին հատորում:

Հովսեփյանը մեծ ուրախությամբ է ընդունում այն լուրը, որ Նյութական կուլտուրայի ակադեմիան տպագրելու է իր «Մանրանկարչություն» աշխատությունը: Քանի որ Հովսեփյանը Մառին համարում էր հայագիտության ամենամեծ վաստակավորներից մեկը, այս անգամ էլ Մառից խնդրում է խրախուսիչ որևէ վկայական իր աշխատության վերաբերյալ:

Սակայն որոշ ժամանակ անց Հովսեփյանն իմանում է, որ Մելքոնյան ֆոնդի հաշվին իր աշխատությունը տպել չի ստացվի: Մի մտերիմ զրույցի ժամանակ նրան հասկացրել էին, որ պետական հաստատությունների ձեռքով կրոնական անձի ստորագրությունը կրող գիրք տպագրելը դեռևս աննախադեպ է: Մա շատ է հիասթափեցնում Հովսեփյանին: Նա կարծում էր, որ Մելքոնյան ֆոնդը ընդհանուր հայագիտական նպատակների է ծառայում և իր կոչումը չպետք է խանգարեր նրանց: Ֆոնդի մերժումը չէր կարող անհետևանք մնալ Հովսեփյանի համար: Նա սպասում էր Մառի օգնությանը:

Գարեգին Հովսեփյանին գրված մի քանի այլ նամակներ էլ տպագրվել են 1968 թվականին: Այս նամակները համեմատաբար կարճառոտ են, այստեղ հիմնականում պայմանավորվածություններ են՝ հանդիպելու օրվա և ժամի հետ կապված. «Անիից մեկնում ենք 5-ին (կիր. օր) և Էջմիածին կհասնենք նույն օրը ցերեկվա ժ. 4 և 50-ին, այսինքն՝ նշանակված ժամանակը կլինենք կայարանում, որ ձեզնե կխնդրենք մեզ սպասած կառքը»:⁵

Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻ ԵՎ ԳԱՐԵԳԻՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ

ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամփոփում

Նշանավոր հայագետ Նիկողայոս Մառը մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել իր ժամանակի հայտնի հայ պատմաբանների, գրողների, գրականագետների ու ճարտարապետների հետ: Այդ հարաբերություններն ամենից առաջ արտահայտվել են նամակագրությամբ:

Մառն իր նամակները գրում էր աշխարհաբար, թեև գրաբարին տիրապետում էր ավելի կատարյալ: Նրա աշխարհաբար լեզուն ունի որոշ

⁵ Ադամյան Ա., Ն. Յա. Մառի նամակներից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1968, հ.1, Երևան, էջ 88:

առանձնահատկություններ: Շատ դեպքերում հայերեն «ը» որոշիչ հոդի փոխարեն «դ» է գրում: Նամակներում շատ են հապավված բառերն ու բաց թողնված տառերը:

Ն. Մարի և Գ. Հովսեփյանի նամակագրությունը պարզում է երկու հայագետների հետաքրքրության շրջանակը և նրանց միահամուռ մղումը հայագիտությունը առաջ տանելու պատվավոր գործում:

Л. АРУТЮНЯН

**КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ НИКОЛАЯ МАРРА И
ГАРЕГИНА ОВСЕПЯНА**

Резюме

Знаменитый арменовед Николай Марр поддерживал близкие отношения со знаменитыми армянскими историками, писателями, литературоведами и архитекторами своего времени. Эти отношения в первую очередь отражались в корреспонденции.

Марр свои письма писал на современном армянском языке, хотя древнеармянским он владел более совершенно. Его современный армянский язык имеет некоторые особенности. Во многих случаях вместо армянского определённого артикля «ը», он пишет «դ». В письмах много аббревиатур и пропущенных букв.

Корреспонденция Н. Марра и Г. Овсепяна выявляет круг интересов двух арменоведов и их общие стремления в благородном деле продвижения арменоведения.

L. HARUTYUNYAN

THE CORRESPONDENCE OF N. MARR AND G. HOVSEPIAN

Summary

The well-known armenologist Nikolai Marr maintained close relations with famous Armenian historians, writers, literary critics and architects of his time. These relationships were first of all reflected in their correspondence.

Marr wrote his letters in Modern Armenian, although he mastered much better the Old Armenian language. His modern Armenian has some peculiarities. In many cases, instead of the Armenian definite article “ը”, he wrote “դ”. The letters contain a lot of abbreviations and have missing letters.

The correspondence of N. Marr and G. Hovsepian reveals the circle of interests of the two armenologists and their common aspirations in the noble cause of promoting armenology.